

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov¹, Sona İmran qızı Mirzəyeva²
İFADƏ YAZILAR YENİ KURİKULUM KONTEKSTİNDƏ: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

Məktəb təhsilində ifadə, yazılar termini dominant termindir. İfadə rus dilində *изложение* kimi səslənir. İnşa, imla kimi o da ərəb dilindən alınmışdır. İfadə omomorfem sözdür. Mənalı 1) anla(t)ma, söyləmə, bəyan etmə; 2) sorğu-sual, istintaq yolu ilə alınan cavab, məlumat; 3) əda satma, əda göstərmə // əda; 4) ibarət; 5) üslub, tərz [Bax: 1, s.260]. İfadə yazı bunların içərisində daha çox işlənən sözdür. Birinci sinifdən başlayaraq şagirdlərə ifadə yazmaq vərdişləri aşılanır. Kurikulumda inşa kimi ifadə də yazı məzmun xəttinə aiddir. Didaktikası haqqında isə bunları demək olar:

İfadə şagirdlərə təqdim edilmiş bir mətnin məzmununu olduğu kimi heç bir əlavə və ya dəyişiklik etmədən (qısa və ya geniş şəkildə) yazmağa deyilən yazı növüdür. İmladan xeyli fərqlidir. Belə ki, imla mətni rəbitəsiz də ola bilər. Məsələn, lüğət üzrə imlalar. Ancaq ifadə mətni mütləq rəbitəli olmalıdır.

Aparılması ardıcılığının ənənəvi qaydası belədir: Müəllim mövzunu elan edir. Mətni ədəbi tələffüzlə oxuyur. Bu nümunəvi oxu onun üçündür ki, şagirdlər 1) sözlərin, cümlələrin necə səslənməli olduğunu, 2) necə yazıldığını, 3) necə nəql olunmalı olduğunu və ya yazılmalı olduğunu dərk etsinlər.

Müasir təlimdə bu məsələdə bəzi fərqli cəhətlər də vardır. Belə ki, hazırda ifadə mətnləri dərslərdə çalışmaları həyata keçirilir. Şagirdlər onları öz dərslərindən oxuyur və yazırlar. Lakin belə mətnlər müəllim üçün metodik vəsaitdə olduqda müəllim mətni ənənəvi qayda ilə nümunəvi şəkildə, bir və ya iki dəfə hissə-hissə oxuyur. Bu zaman şagirdlər dinlədikcə də qeydlər edirlər. Növbəti prosesdə mətnin planının tutulması üzrə iş gedə bilər. Bu da ənənəvidə var idi. Əhəmiyyətini geniş şərh etməyə ehtiyac yoxdursa da, didaktik mənası var. Belə ki, təbiidir ki, hər bir iş planlı olmalıdır. Növbəti ardıcılıqda ifadə yazılıb qiymətləndirilmiş olur ki, bu da məlum məsələdir.

İfadələr də inşalar kimi (hətta imlalar kimi) öyrədici və yoxlayıcı olur. Bu da təbiidir. Yoxlayıcılar da, öyrədicilər də adlarından görüldüyü kimi, bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdir. Ümumi cəhət odur ki, hər ikisi qiymətləndirilir. Lakin fərqləri odur ki, yoxlayıcı sonuncu mərhələdə həyata keçirilir. Onun da əsasında summativ qiymətləndirmə aparılır.

Yoxlayıcı (və ya yoxlama) ifadə yazı, əlbəttə, inşa da, bir növ gələcək yaradıcı elmi fəaliyyətə stimül vermiş olur. Belə ki, dissertasiyalarda yoxlayıcı eksperiment də öyrədicidən sonra aparılır. Yəni, öyrədici eksperimentdə yeni ideyalar fərziyyələr qoyulur, müsbət və ya mənfi cəhətləri sınıxılır və alınan nəticə yoxlayıcıda əsas kimi götürülür.

İfadə yazıların bir başqa cəhətləri də var ki, onlar da, təxminən, belədir:

1. Yazılan ifadə mətninin şagirdlər oxusunu keçirirlər və müəllim onların tələffüzünün normalara uyğun olub-olmamasına münasibət bildirir. Ümumiyyətlə, bütün yazılı işlər şifahi işlərlə dialektik əlaqədə baş verir.

2. Şagirdlərin oxu və nitq bacarıq və vərdişləri ifadələr vasitəsilə də təkmilləşdirilməlidir. Belə işlər integrativ xarakterdə qurulur. Müəllimin mətni nümunəvi oxuması varsa, deməli, bu şagirdlərə görədir. Yəni, şagirdlər də o cür oxumalı və danışmalıdırlar. Təəssüf ki, məktəb təcrübəsində bu vacib məsələyə ciddi diqqət yetirilmir. Nəticədə görürük ki, şagirdlərin oxu vərdişləri normalardan geri qalır. Müşahidələrimiz də göstərmişdir ki, şagirdlərin mətni ədəbi tələffüzdə oxusu nəzarətdə saxlanılmır, çox ciddi səhvlərə yol verilir. Misal üçün, bir-iki fakta diqqəti cəlb etmək istərdik.

3. VI sinifdə müəllim aşağıdakı mətni oxuyur. Onun əsasında da ifadə yazılması nəzərdə tutulur. 200 sözdən çoxunun bu mətnə oxusu və ya tələffüzü yazılışından fərqlənir. Bunlar: yadımdadır, var idi, əliaçıq, üzüyümşaq, adam idi, az idi, lazım idi, amma, yox idi, başladı, ondandır ki, işləyirsən, borclarını, bilməyəcək, olunmasına, gözləri, şagirdlər, qəhrəmanımı, epizodlarını müəyyənləşdirirlər. [Bax. 1, s.38]

Şagirdlər həm mətni oxuyarkən və həm də məzmunu danışarkən ifadəli oxuyur, lakin standartını nəzərə almadılar, yaxud da ona əməl etmədilər. Müəllim də yalnız 1.1.2. standartı ilə hərəkət etdi.

Halbuki bu iş sonrakı nöqsanlara yol açmış olur. Eyni cür diqqətsizliyi VI sinif üzrə müəllim üçün metodik vəsaitdəki “Ağ işığı sonatası” mətninin oxusu zamanı müşahidə etdik. Orfoqram təşkil edən sözlər bunlar idi:

Dostu ilə, gəzməkdə idi, mənzilindən, birlikdə, görmək istədiyimi, söyləyir, birlikdə, mərtəbəyə, döyürlər, təəccüblənir, görmək istədiyini söyləyir, söyləyir, onları söyləyir, həyəcanlanır, məndən, istəyir, edərsinizmi, bundan sonra, keçəcək. Görüldüyü kimi, bu mətnin də 25 sözü yazılışından fərqlidir və müəllim də həmin sözləri şagirdlərin orfoqrafik tələffüz etmələrinə fikir vermir. [Bax: yenə orada, s. 119-120]

VIII sinifdə “Sapı özümüzdəndir” mətni də ifadə üçün nəzərdə tutulub. Belə bir məşhur tərbiyəedici mətnin oxusu, güman edirdik ki, nümunəvi olacaqdır. Lakin burada 200 sözün ədəbi tələffüzünü nə müəllim, nə də şagirdlər gözləmiş oldular. Həmin sözlərə diqqət yetirsək: meşəyə, yaxınlıqda, amma, taqqıltı, ağrıların, bənzəməyən, səs idi, getdikcə, sakinlərini, ağacların qaşları, sonra, taqqıltını, bir anlığa, altından, yer qaçdı, lərzəyə, öyrənmək üçün, çaparlar, xəbərle, insanlar, yaxınlıqdakı, gözlərinə, qaranlıq, nədəndir, ağacdən, budaqlarını, tərpedərək, dərinəndən, dərdli-dərdli, elədirsə, məhv edəcəklər, sapı özümüzdəndir. Görüldüyü kimi, 200 sözdən ibarət bir mətnə 40 dəfə səhvə yol vermək ifadə tədrisinin oxu və yaxud da nitq inkişafı tələbləri baxımından nöqsanlı olduğunu söyləməyə əsas verir. Ola bilsin bu sirləri bəziləri nöqsan kimi başa düşür. Lakin biz onlara mədəni nitqdə orfoepiya tələblərinin nə qədər ciddi sayıldığını və bir də ifadənin yazılı və şifahi olduğunu, eyni zamanda kurikulum metodologiyasının integrativ (fəndaxili) xarakter daşdığı aksiomunu xatırlamalı oluruq. Başqa bir zəruri didaktikamı da qeyd etməyə bilmərik. Məlum məsələdir ki, Azərbaycan dili dərslərində elmi biliklər mətn nümunəsi əsasında aparılır. Bu iş I-XI sinifləri əhatə edir. Əlifba dövründən sonrakı dövrdə aşılanan bilik və

¹ ADPU-nun dosenti, pedaqogika üzrə elmlər doktoru

² ADPU-nun II tədris ili magistrantı

bacarıqlar üçün hazır mətnlərdən istifadə olunur. Çünki hazır mətn hazır nitq parçası deməkdir. Onların üzərində qurulan təmrinlər eyni ilə ifadə mətnləri üzərində də icra edilir.

Bununla yanaşı, dərslərdəki əsas mətn hesab edək ki, həm də ifadə mətnləridir. Həm də ona görə ki, əsas mətnlər də suallarla zənginləşdirilir, ifadə mətnləri də. Belə bir didaktikaya ifadənin inşaya çevrilməsi dərsləri deyilir. Bu barədə yazılmışdır, lakin dərk olunub yayılması həyata keçirilməmişdir. [Bax: 3, s.64]

Bizə elə gəlir ki, əsas mətnləri, dinləmə mətnlərini və ifadə mətnlərini inşaya çevirmək metodikasını xüsusi mövzulara çevrilərək tədqiqatlara cəlb olunmalıdır.

Beləliklə, ifadə yazılar pedaqoji anlamda bir çox məsələlərin aydınlaşdırılmasına yol açır və bizim də tədqiqatın aktuallığını göstərmiş olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili (6-cı sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2013, - 176 səh.
2. Azərbaycan dili (7-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2014, - 176 səh.
3. Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov "Esse və digər yazılar". Müəllim, 2019, - 232 səh.

Açar sözlər: üslubi işlər, orfoqrafik işlər, rəbitəli nitq, rəbitəsiz nitq, mətnin məzmununu ilə şagirdləri tanış etmək, ədəbi tələffüz, sözlərin məzmununu üzrə işlər, qiymətləndirmə, sözlərin təshihə.

Ключевые слова: стилистические работы, орфографическая работа, связанная речь, несвязанная речь, ознакомления содержания текстов учащихся, оценка, исправление ошибок

Key words: stylistic work, spelling work, connected speech, unconnected speech, familiarization of the content of students' texts, assessment, correction of errors

Xülasə

İfadə yazı təhsilin məzmununda geniş yer tutan yazı növlərindəndir. Məktəbdə imla, ifadə və inşa yazılar əhəmiyyətli savad və nitq inkişafı vasitəsi sayılır. I-IX siniflərdə daha çox həyata keçirilən yazı növü heç şübhəsiz, ifadələrdir. İfadələrin həm yazılı, həm də şifahi növlərindən, habelə onların rəngarəng tiplərindən bol-bol istifadə edilir. İfadələr üçün mövzu seçmək və mətn tərtib etmək metodistlərin bacardığı işlərdir. VI – VII siniflər üzrə hazırlanmış müəllim üçün metodik vasitələrdə nümunəvi ifadə yazı mətnləri verilir. Həmin mətnlərin tərtibindən aşağıdakı məqsədlər güclü olur. Onların: 1) Yaşayışın olması; 2) Öyrədici xarakter daşması; 3) İnkişafetdirici xarakterli sayılması; 4) Klassik və müasir cəhətdən əhəmiyyətliyi; 5) Məzmunca nitq hissələrinə dair orfoqramlılığı; 6) Ədəbi tələffüz normaları ilə zənginliyi və s. i. a.

Eyni zamanda həmin mətnlərin elmi, bədii, publistik üslubları əhatə etməsi də başlıca tələblərdən sayılır. Müəllim ifadə metodikasından maksimum yararlanmaqla optimal metodikaya yiyələnməyə çalışmalıdır. Məqalədə bu kimi məsələlərdən bəhs olunur və təcrübəyə tətbiq etmək üçün qiymətli tövsiyələr verilir.

Резюме

Экспрессивное письмо - один из видов письма, который широко используется при обучении. Правописание, экспрессия и написание сочинений являются важными инструментами для развития грамотности и речи в школе. Несомненно, самый распространенный вид письма в I-IX классах - это выражения. Широко используются как письменные, так и устные формы выражения, а также их различные виды. Выбор темы для выражений и составление текста - это то, что умеют делать методисты. Образцы выразительных текстов приведены в методических пособиях для учителя, подготовленных для VI-VII классов. Следующие цели очевидны при составлении этих текстов. Они

- 1) Соответствуют возрасту;
- 2) имеют обучающую природу;
- 3) носят обучающий характер;
- 4) Имеют классическое и современное значение;
- 5) Орфография частей речи по содержанию;
- 6) Богатство норм литературного произношения и др. я. а.

При этом одним из основных требований является то, чтобы эти тексты охватывали научный, художественный и публицистический стили. Учитель должен попытаться усвоить оптимальную методику, максимально используя методику выражения. В статье обсуждаются такие вопросы и даются ценные рекомендации для практического применения.

Summary

Expressive writing is a type of writing that is widely used in teaching. Spelling, expression, and essay writing are important tools for developing literacy and speech in school. Undoubtedly, the most common form of writing in grades I-IX is expressions. Both written and oral forms of expression, as well as their various types, are widely used. Choosing a topic for expressions and drafting a text is something that Methodists can do. Samples of expressive texts are given in the teaching aids for teachers, prepared for grades VI-VII. The following objectives are apparent when drafting these texts. They 1) Age appropriate; 2) have a teaching nature; 3) are educational in nature; 4) Have a classic and modern meaning; 5) Spelling of parts of speech by content; 6) The wealth of the norms of literary pronunciation, etc. i. a.

At the same time, one of the main requirements is that these texts cover scientific, artistic and journalistic styles. The teacher should try to internalize the best technique by making the most of the expression technique. The article discusses such issues and provides valuable recommendations for practical application.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova